

هجده بیت نویافته از شیخ نجم‌الدین رازی

به استاد دکتر محمود مدبری به پاس کتاب اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه»

محمدصادق خاتمی^۱

دکتر سلمان ساکت^۲

چکیده

در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، سفینه‌ای متعلق به سده دهم هجری وجود دارد که آن را می‌توان سومین بیاضی دانست که به دو سفینه یحیی توفیق (مورخ ۷۵۴ ق.) - گردآورده سعدالدین الهی / آلهی - و جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش (به احتمال بسیار متعلق به اواخر قرن هشتم هجری) شباهت بسیار دارد. گرچه میرافضلی در نوشتار اخیر خود، «پنجاه و نه» بیت نویافته از نجم دایه را از این سه سفینه فراهم آورده و به‌ویژه اشعار شناخته شده و نویافته نجم رازی در جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش را به‌تمامی شناسانده، اما در این نوشتار، «هجده» بیت نویافته دیگر از مجموع «صد و پانزده» بیت موجود در این سه سفینه، که با بررسی دو سفینه یحیی توفیق و جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس به دست آمده، ارائه گردیده است. از این مجموع، به احتمال «سی و هشت» بیت از نجم رازی است، چراکه در منابع دیگر نیز به نام او آمده است؛ «پنجاه و نه» بیت نویافته نیز پیشتر توسط میرافضلی شناسانده شده و «هجده» بیت نیز در شمار ابیات نویافته است (در متن با حروف درشت/ پر برجسته شده) که در این نوشتار ارائه شده و تا امروز در دیگر منابع و به نام او نیامده است.

کلیدواژه‌ها: سفینه، شعر، سعدالدین الهی / آلهی، ابیات نویافته، نجم‌الدین رازی.

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول)/m.s.khatami92@gmail.com

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد saket@ferdowsi.um.ac.ir

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد

۱- مقدمه

نجم‌الدین ابوبکر عبدالله بن محمد بن شاهور بن انوشروان ابی‌النَّجیب الاسدی الرّازی، متخلص به «نجم» و «نجم رازی» و معروف به «دایه»، به سال ۵۷۳ ق. در ری به دنیا آمد و در سال ۶۵۴ ق. در بغداد درگذشت. نجم‌الدین از صوفیان بنام سده ششم و نیمه نخست قرن هفتم هجری است که به سلسله کبرویه منتسب بود و نجم‌الدین کبری تربیت او را به مجدالدین بغدادی سپرده بود. نجم دایه علاوه بر نویسندگی، همچون بیشتر صوفیه شعر نیز می‌سروده که در آثار خود آنها را آورده و در اغلب منابع نیز مختصری از احوال او با نمونه‌هایی از شعرش ذکر شده است که در مجموع می‌توان گفت تنها رباعیات او دل‌انگیز و لطیف و سرشار از سوز و گدازند. مقام ادبی نجم‌الدین «در شعر، فروتر از مقام او در نثر است. مجموعه شعرهایی که مسلماً از اوست، چندان زیاد نیست. قصاید کوتاه و غزل‌ها و رباعیاتی است که هنوز در مجموعه‌ای گردآوری نشده است، ولی در تذکره‌ها شعرهایی از او نقل شده و خود نیز در خلال نوشته‌هایش از آثار خویش نقل کرده است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۱: ۲۵).

بهار درباره شاعری و سبک شعر او معتقد است که در خلال نثرها، آیات و احادیث و رباعی‌های لطیف و دیگر انواع شعر از پارسی و تازی یافت می‌شود که «بیشتر رباعی‌های آن از خود نجم دایه است» (بهار، ۱۳۸۸: ۳۲/۳). بهار در ادامه می‌گوید: «نجم دایه شعر به سبک سنایی می‌گوید» (همان). همین نظرگاه را به‌گونه‌ای در کتاب اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه» نیز می‌توان یافت. مدبری نیز با فروتر دانستن اشعار نجم‌الدین نسبت به نثرش، معتقد است که سبک شعر نجم‌الدین «در قصیده اغلب به سبک خراسانی در اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم، خصوصاً سنایی نزدیک است. اما این سبک به‌خصوص در رباعی تفاوت دارد» (مدبری، ۱۳۶۳: ۳ - ۴).

به باور ریاحی استنباط بهار در باب مختصات شعر نجم‌الدین تنها بر مبنای قصیده منقول از او بوده و نمی‌تواند ملاک سبک کلیه اشعار او باشد و حق این است که با توجه به همه آثارش در این باره داوری شود (رک: ریاحی، ۱۳۵۲: ۵۴ - ۵۵). ریاحی سپس نتیجه می‌گیرد که هرچند گذشته از قصیده مذکور در سبک‌شناسی بهار، یک مثنوی هفده بیتی نیز از اشعار نجم دایه در مرصاد‌العباد آمده که شباهت تام به سخن سنایی در حدیقه‌الحقیقه دارد، با این حال «نشانه تأثیر سخن سنایی در شعر نجم‌الدین زیاد نیست» (همان). نگارندگان این سطور نیز با استاد ریاحی و به‌ویژه زنده‌یاد زرین‌کوب هم‌نظراند که «با آنکه بعضی اشعار از جمله یک دوبیتی با لهجه رازی و یک قصیده فلسفی هم از او

در *مرصادالعباد* و *مرموزات اسدی* نقل شده است، ظاهراً دیوان شعر جداگانه‌ای ندارد و شعر او هم آن اندازه نیست که آنچه مرحوم بهار دربارهٔ سبک آن می‌گوید، در آن باب قابل تأیید باشد» (زرین‌کوب، ۱۳۶۹: ۱۰۷).

مؤلف کتاب *اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه»* بر آن است که دیوان شعری از نجم‌الدین باقی نمانده و نامی نیز از آن نرفته است (رک: مدبری، ۱۳۶۳: ۴). او مجموع اشعار نجم رازی را از رباعیات و چند قصیده و غزل و قطعه که به‌طور عمده در سه کتاب مشهور او به مناسبت‌های گوناگون آمده، سیصد و نود و یک بیت دانسته و بر آن است که همچنان «تعدادی نیز در کتب تذکره و جنگ‌های خطی و کتاب‌های صوفیان به نام او وارد گردیده است» (همان).

یکی از جنگ‌های مهم و قابل اعتنا که شماری از اشعار نجم‌الدین رازی - چه اشعار شناخته‌شده و چه اشعار نویافته - در آن وجود دارد، جنگ ۵۳۴ کتابخانهٔ مجلس^۱ است که سومین بیاضی است که به دو سفینهٔ یحیی توفیق (مورخ ۷۵۴ ق.) - که سعدالدین الهی / آلهی^۲، از سخن‌شناسان سده‌های هفتم و هشتم هجری آن را گرد آورده است - و جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانهٔ گنج‌بخش (متعلق به اواخر قرن هشتم هجری)، شباهت بسیار دارد.

به دیگر سخن، گردآورندهٔ جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانهٔ گنج‌بخش در اواخر سدهٔ هشتم هجری با حفظ ساختار اصلی سفینهٔ یحیی توفیق و البته تغییراتی در ضبط اشعار، گزیده‌ای از آن فراهم آورده و دو قرن بعد، جامعی دیگر با تلخیص و گاه جایگزین کردن ابیاتی از شعرای هم‌روزگارش به جای برخی از گویندگان آن دو بیاض، سفینه‌ای جدید و دیگرگون از دو جنگ پیشین ترتیب داده است. بنابراین علی‌رغم شباهت ظاهری این سه سفینه در تبویب موضوعی، سه اثر مستقل و جدا از هم به شمار می‌آیند که در «شاعران» و «تعداد ابیات نقل شده» از هریک از آنان، با یکدیگر تفاوت‌های جدی دارند، البته این تمایز در جنگ ۵۳۴ کتابخانهٔ مجلس آشکارتر است.^۳

این سه سفینه به ترتیب موضوعی مرتب و به شصت و نه باب تقسیم شده‌اند. سفینهٔ یحیی توفیق دوازده باب را ندارد و تنها پنج باب، یعنی باب‌های دهم تا چهاردهم از جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانهٔ گنج‌بخش باقی مانده و سفینهٔ ۵۳۴ کتابخانهٔ مجلس نیز فاقد چهار باب، یعنی باب‌های چهل و یکم تا چهل و چهارم است (برای آگاهی بیشتر دربارهٔ باب‌های این سفینه، رک: چترایی، ۱۳۹۲: ۷۳ - ۷۵). این سه جنگ از جنبهٔ «موضوعات» مختلف باب‌ها و نیز از حیث «تعداد» اشعار و همچنین «تعداد»

شاعران، دارای حوزه گسترده‌ای هستند و گردآورندگان در انتخاب اشعار، از بیشتر سخنوران و در بیشتر قالب‌ها اشعاری را برگزیده‌اند.

۲- پیشینه تحقیق

افزون بر اشارات کوتاه تذکره‌نویسان، تا آنجا که نگارندگان اطلاع دارند، درباره موضوع این مقاله، فضل تقدّم از آن مدبری (۱۳۶۳) و کتاب محققانه ایشان با عنوان *اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه»* است. مؤلف با استفاده از منابع خطی و چاپی بسیار، به شرح کوتاه احوال و آثار نجم دایه و گردآوری اشعار او از منابع کهن و اصیل پرداخته و هرچند به منابع بسیاری مراجعه کرده است، اما در اثر ایشان سه کاستی وجود دارد: نخست اینکه این کتاب، تمامی اشعار نجم‌الدین را در بر نمی‌گیرد و با جستجو در دیگر منابع، همچنان اشعاری به نام نجم دایه یافت خواهد شد که سفینه حاضر یکی از آنهاست. دیگر آنکه در این اثر به بخشی از اشعار منسوب به نجم رازی و نیز دیگر سخنوران اشاره‌ای نگردیده است و در این اثر گاه سروده‌ها و به‌خصوص رباعیاتی به نجم رازی نسبت یافته که یا محل تأمل جدی است و یا به قطع از این عارف شاعر نیست. بنابراین باید در تعداد ابیات واقعی نجم رازی، چه «سیصد و نود و یک بیت» که نظر مدبری (۱۳۶۳: ۴) است و چه «دویست و پنجاه بیت» که به نوشته ریاحی، مجموع اشعار موجود نجم‌الدین است که در *مرصادالعباد و مرموزات و رساله عقل و عشق* آمده (رک: ریاحی، ۱۳۵۲: ۵۴)، بازنگری اساسی صورت گیرد. سوم آنکه برخی از ابیات در این کتاب، دارای ضبط‌هایی مغلوپ و تحریف شده هستند که ضبط اشعار در این سفینه، آنها را اصلاح و ما را به ضبط اصیل‌تر و فهم بهتر اشعار دایه رهنمون می‌سازد. همچنین در اواخر سال ۱۳۹۴، محمدی کتاب *اشعار نجم‌الدین رازی* را با مقدمه، تصحیح و توضیح روانه بازار کرد که در سال ۱۳۹۵، سید علی میرافضالی مقاله‌ای محققانه با نام «اشعار نجم‌الدین رازی و شرکا نقد و بررسی کتاب اشعار نجم‌الدین رازی» در نقد و بررسی آن منتشر کرد و ضعف‌های عمده آن اثر را نشان داد.

میرافضالی پس از نقد آن کتاب، در پایان نوشتار خود، اشعار منسوب به نجم دایه را از پنج منبع کهن نقل می‌کند که سه منبع آن، همین سه سفینه مورد اشاره در این نوشتار است. اما در پژوهش ارزشمند ایشان سه کاستی وجود دارد: نخست آنکه اشعار نقل شده از دو سفینه در نوشتار ایشان کامل نیست. در جنگ نخست، یعنی سفینه یحیی توفیق، «هفده» بیت از نجم دایه آمده، حال آنکه

میرافضلی (۱۳۹۵: ۸۳) تنها «یازده» بیت را از نجم رازی نقل کرده و در جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس، «پنجاه و دو بیت» از نجم دایه آمده، اما میرافضلی تنها «چهارده» بیت را از نجم رازی آورده است (رک: همان، ۸۴). دوم آنکه در مقاله ایشان ابیات بازیافته از این سه جُنگ، در دیگر منابع، جستجو و با آنها مقابله نشده است و این جستجو و مقابله، جدای از اثبات اصالت انتساب برای اشعار شناخته شده نجم دایه، به واقع ضابطه‌هایی تازه و گاه اصیل را از اشعار او ارائه می‌دهد که می‌تواند برای فهم بهتر اشعار پیش روی مخاطب قرار گیرد. سوم آنکه در بررسی ایشان از اشعار سه بیاض، مجموع ابیات در یک سفینه، ابیات نویافته (بدون کسر تکرار ابیات در دو جُنگ دیگر)، ابیات نویافته اختصاصی (با کسر تکرار ابیات در دو سفینه دیگر)، ابیات نویافته مشترک با دو سفینه دیگر، ابیات بیشتر شناخته شده مشترک با دو بیاض دیگر و نیز ابیات بیشتر شناخته شده اختصاصی در هر جُنگ به طور دقیق مشخص نیست و در نتیجه در نوشتار ایشان نمی‌توان به مجموع دقیق ابیات شناخته شده و نویافته نجم دایه پی برد. گذشته از این، دیگر تذکره‌ها که از اشعار نجم دایه سخن گفته‌اند، به تبعیت از منابع پیشین خود و رونویسی صرف از یکدیگر، تنها به شرح احوال و نقل اشعار تکراری و محل تأمل از او اکتفا کرده و گاه برخی از منابع به نقدی سطحی از اشعار او پرداخته‌اند؛ به طوری که می‌توان گفت، با وجود این کوشش‌های سودمند، در تصحیح مجدد اشعار این صوفی، باید به منابع تازه‌ای مانند سه سفینه مذکور توجه ویژه‌ای داشت تا بتوان ابیات نویافته نجم رازی را به شمار اندک اشعارش که بخشی از آنها نیز از میان رفته است، افزود و با پژوهشی گسترده‌تر در دیگر منابع، اشعار باقی مانده او را فراهم آورد.

۳- سنجش اشعار نجم رازی در سه سفینه

۳-۱- سفینه یحیی توفیق

در این سفینه، «نوزده» بیت از نجم دایه آمده که میرافضلی بیشتر تنها «یازده» بیت نویافته اختصاصی آن را شناسانده است. «سیزده» بیت از این اشعار تازه در دو جُنگ دیگر نیامده است. همچنین «چهار» بیت نویافته در این بیاض، در جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس آمده است. «دو» بیت از اشعار شناخته شده نجم رازی نیز که در این سفینه آمده، در دو بیاض دیگر نیامده است.

سفینه یحیی توفیق	
۱۹	مجموع ابیات
۱۷	ابیات نویافته
۱۳	ابیات نویافته اختصاصی
۴	ابیات نویافته مشترک با جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس
۲	ابیات پیشتر شناخته شده اختصاصی
۱۱	ابیات نویافته اختصاصی پیشتر شناخته شده توسط میرافضلی
۶	ابیات نویافته اختصاصی شناخته شده توسط نگارندگان

۳-۲- جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش

در این جُنگ که پیشتر میرافضلی (۱۳۹۵: ۸۰-۸۳) تمامی ابیات شناخته شده و نویافته آن را شناسانده، «شصت و چهار» بیت از نجم رازی آمده که «چهل و دو» بیت آن نویافته است و «سی و پنج» بیت از این اشعار تازه در دو سفینه دیگر نیامده است. همچنین «هفت» بیت از مجموع اشعار نویافته و «نه» بیت از مجموع اشعار شناخته شده که در جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش آمده، در سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس نیز ذکر شده است. گفتنی است در جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش «دو» بیت نویافته در میان ابیات شناخته شده نجم‌الدین که انتساب آنها به او قطعی است، وجود دارد. همچنین «شانزده» بیت از اشعار شناخته شده نجم رازی که در این سفینه آمده، در دو بیاض دیگر نیامده است.

ذکر این نکته بایسته است که در جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش، «شانزده» بیت از اشعار شناخته شده و «سی و چهار» بیت از اشعار نویافته نجم رازی به اشتباه در شمار ابیات «عمید کمالی^۲»، یعنی امیر عمید کمال‌الدین جمال‌الکتاب کمالی البخاری (عوفی، ۱۳۶۱، ۱۳۶۷)، از مشاهیر امرا و کتاب عهد سلجوقی و از شعرای آل سلجوق و معاصر و مدّاح سلطان سنجر (حک: ۵۱۱-۵۵۲ ق.) آمده است که نگارندگان نیز در جای خود، به این موضوع اشاره و با کمک دیگر منابع، انتساب بخشی از اشعار شناخته شده در این بخش از جُنگ را به نجم دایه اثبات کرده‌اند.

جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش	
۶۴	مجموع ابیات
۴۲	ابیات نویافته
۳۵	ابیات نویافته اختصاصی
۷	ابیات نویافته مشترک با جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس
۹	ابیات پیشتر شناخته‌شده مشترک با جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس
۱۶	ابیات پیشتر شناخته‌شده اختصاصی
۲	ابیات نویافته در میان ابیات پیشتر شناخته‌شده
۳۵	ابیات نویافته اختصاصی پیشتر شناخته‌شده توسط میرافضلی

۳-۳- جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس

در این جنگ، «پنجاه و دو» بیت از نجم رازی آمده است که با کسر «چهار» بیت مشترک نویافته این جنگ با سفینه یحیی توفیق و نیز «هفت» بیت مشترک نویافته جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس با جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش و نیز «نه» بیت شناخته‌شده مشترک میان آن دو (جمعاً بیست بیت)، به «سی و دو بیت» خواهد رسید. «هجده» بیت در جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس نویافته است که در دو سفینه دیگر نیز نیامده است و پیشتر میرافضلی تنها «شش» بیت از آنها را شناسانده است. گفتنی است در این جنگ «پنج» بیت نویافته در میان ابیات شناخته‌شده نجم‌الدین که انتساب آنها به او قطعی است، وجود دارد. همچنین «چهارده» بیت از اشعار شناخته‌شده نجم رازی که در این سفینه آمده، در دو بیاض دیگر نیامده است.

جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس	
۵۲	مجموع ابیات
۲۹	ابیات نویافته (بدون کسر تکرار ابیات در دو سفینه پیشین)
۱۸	ابیات نویافته اختصاصی (با کسر تکرار ابیات در دو جنگ پیشین)
۴	ابیات نویافته مشترک با سفینه یحیی توفیق
۷	ابیات نویافته مشترک با جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش
۹	ابیات پیشتر شناخته‌شده مشترک با جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش
۱۴	ابیات پیشتر شناخته‌شده اختصاصی

۵	ابیات نویافته در میان ابیات پیشتر شناخته شده
۶	ابیات نویافته اختصاصی پیشتر شناخته شده توسط میرافضلی
۱۲	ابیات نویافته اختصاصی شناخته شده توسط نگارندگان

۴- ابیات

۴-۱- ابیات موجود در سفینه یحیی توفیق

آنچه به ترتیب برگ‌های این جنگ در ذیل خواهد آمد، هشت بیت از نجم دایه است که میرافضلی (۱۳۹۵: ۸۳)^۵ نیز پیشتر یازده بیت نویافته این سفینه را شناسانده است. دو بیت شناخته شده به همراه شش بیت نویافته که در متن با حروف درشت (پر) برجسته شده، بدین گونه است:

شیخ نجم‌الدین دایه

هر شب که دو چشمم اشک پاشد   بر چهره ز خون نشان بگیرد
خواهم که ز غم فغان برآرم   غم رهگذر فغان بگیرد^۱

***

وله

از کس وفا مجو که به عالم وفا نماند

بنشین غریب‌وار که یک آشنا نماند [۱۶ پ]

صحبت کرانه کرد و وفا از میانه رفت

زین هر دو دل بی‌ر که به ایام ما نماند

در گرد چارگوشه این سرمه‌دان دهر

از بهر درد چشم، جوی توتیا نماند

امروز در زمانه به جز درد هیچ نیست

با درد صبر کن که به عالم دوا نماند [۱۷ ر]

۱. سفینه یحیی توفیق: بگیردد (حرف پنجم خط خورده).

این چهار بیت نویافته بدون اختلاف در برگ ۸۱ ر جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس نیز آمده است (نیز رک: میرافضلی، ۱۳۹۵: ۸۴).

***

شیخ نجم‌الدین دایه

تو چه دانی چه آرزومندم   به جمال تو ای ستوده‌فعال؟
شادی جان من به دیدن تست   چون شب عید، خلق را به هلال! [۷۱ پ]
این ابیات با اختلافات «به جناب تو ای خجسته‌خصال» و «شادی حال من به دیدن تست» به همراه یک بیت دیگر در *عرفات‌العاشقین* به صورت زیر آمده است:

به نوا در فتد چو تو گه‌ری   منبع لطف و معدن افضال
(اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴۲۴۱/۷)

همچنین در پانوش *آشکده آذر* و در اشعار *شیخ نجم‌الدین رازی «دایه»* با اختلاف «به حیات تو ای خجسته‌خصال» آمده است (رک: آذر بیگدلی، ۱۳۳۹ - ۱۳۴۰: بخش سوم/۱۱۱۶؛ مدبری، ۱۳۶۳: ۳ - ۳۹).

۲-۴- ابیات موجود در جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش

میرافضلی در نوشتار خود، به ترتیب برگ‌های این سفینه، شصت و چهار بیت از *نجم‌الدین* را یافته که چهل و دو بیت آن نویافته است. بخشی از اشعار *نجم رازی* در این بیاض، ابیاتی درباره گل و فصل بهار است و نیز خطاب به ساقی و می و بخش دیگر در وصف دل و عشق. اما نگارندگان به دو دلیل بر آن شدند تا با آوردن این ابیات نویافته بیشتر شناخته‌شده در این بخش از نوشتار، به دو هدف دست یابند: نخست آنکه در مقاله *میرافضلی ابیات بیشتر شناخته‌شده و نویافته مشخص شده است*، بنابراین نگارندگان در اینجا تنها به اشعار بیشتر شناخته‌شده *نجم دایه* در این جُنگ اشاره کردند و اصالت انتساب آنها را با استفاده از دیگر منابع نشان دادند. پیداست از این رهگذر، ابیات دیگر، در نوشتار *میرافضلی* در شمار اشعار نویافته خواهد بود. دیگر آنکه گاه نگارندگان درباره برخی از ابیات این جُنگ، گفته‌هایی دارند که به گمان آنان نقل آنها در ذیل این اشعار بیشتر شناخته‌شده خالی از فایده نیست.

لنجم الدین دایه

صحرا به گل و لاله بیاراسته‌اند در عیش فزوده و ز غم کاسته‌اند
 در خاک، عروسان چمن خفته‌اند امروز قیامت است و برخاسته‌اند
 این رباعی در آتشکده آذر و کتاب اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه» آمده است (رک: آذر
 بیگدلی، ۱۳۳۹ - ۱۳۴۰: بخش سوم/۱۱۱۹؛ مدبری، ۱۳۶۳: ۱۶ و نیز میرافضلی، ۱۳۹۵: ۸۰). گفتنی
 است این رباعی به همین صورت در برگ ۱۰۵ ر جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس نیز در شمار اشعار نجم
 دایه آمده است.

***

للشیخ نجم‌الدین دایه [۲۰۵ ر]

ساقی تو بیار باده زان پیش کم دست اجل دهان بگیرد
 زان باده که از پیاله عکسش حالی گل و ارغوان بگیرد
 باشد که ره غم دو عالم بر سینه می مغان بگیرد
 تنها دو بیت نخست با اختلاف «حال گل ارغوان بگیرد»، به جای مصراع چهارم، در کتاب اشعار
 شیخ نجم‌الدین رازی «دایه» آمده است (رک: مدبری، ۱۳۶۳: ۳۶). میرافضلی (۱۳۹۵: ۸۰) نیز پیشتر
 این سه بیت را در نوشتار خود آورده است. گویا این ابیات بخشی از دو بیتی است که بر همین وزن
 و قافیه در سفینه یحیی توفیق با مطلع «هر شب که دو چشم اشک پاشد/ بر چهره ز خون نشان
 بگیرد» آمده (رک: صفحه ۵۸) و جامع جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش از همان شعر، این سه بیت را
 به‌گزین کرده است.

***

[وله]

ای پیر مغان! می مغانی درده و آن جام گران خسروانی درده
 حیف است که باده و می‌اش می‌خوانند آن مایه آب زندگانی درده
 این رباعی بدون اختلاف در اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه» آمده است (رک: مدبری، ۱۳۶۳: ۲۴ - ۲۵).

***

و له

به صبا پیام دادم که ز روی مهربانی

سحری به کوی آن بت گذری کن ار توانی

چو رسی به آستانش به ادب زمین بیوسی

ز من ای صبا پیامی بدهی بدو نهانی

سر زلف مشکبارش به ادب مگر گشایی

ز نسیم زلف، بویی^۲ به مشام جان رسانی [۲۴۹ ر]

این سه بیت تنها در *عرفات‌العاشقین* و بدون اختلاف در شمار اشعار نجم رازی آمده است (رک: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۷/۴۲۴۴). گفتنی است در نوشتار میرافضلی این سه بیت و نیز اشعار پس از آن تا تکبیت «گوی دلی کجاست به میدان روزگار...» - مگر دو بیت با مطلع «دعوی عشق جانان در هر دهان ننگجد/ وصف جمال رویش در هر زبان ننگجد» - (رک: میرافضلی، ۱۳۹۵: ۸۱) و نیز یک رباعی با مطلع «دل بردی و جان می‌بریم، سامان چیست؟» (همان، ۸۲)، که در *جنگ ۱۴۴۵۶* کتابخانه گنج‌بخش به عمید کمالی منسوب است، در شمار اشعار نجم دایه آورده است. گفتنی است این اشعار در برگ‌های ۱۴۱ ر - ۱۴۱ پ *جنگ ۵۳۴* کتابخانه مجلس به نجم رازی منسوب است. همچنین میرافضلی «به مدد *جنگ* اشعار کتابخانه سنا و سایر منابع» (میرافضلی، ۱۳۹۵: ۸۵)، ابتدا و انتهای اشعار نجم دایه را در این بخش آشفته از *جنگ ۱۴۴۵۶* کتابخانه گنج‌بخش مشخص کرده و «بیست و پنج» بیت دیگر را به نجم دایه نسبت داده است، هرچند تنها دو بیت از این ابیات در *جنگ* اشعار کتابخانه سنا (۵۳۴ کتابخانه مجلس) آمده است و گویا ایشان به مدد دیگر منابع، این اشعار را از نجم رازی دانسته‌اند. این بیست و پنج بیت با مطلع‌های زیر آغاز می‌شوند: «چو تو داده‌ای قرارم به قرار بی‌قراری/ من مستمند بی تو ز (میرافضلی، ۸۱: به) کجا قرار دارم؟» «گفتی که دلم کجاست اینک...»؛ «من زاهد و عالم و بسامان بودم...»؛ «حسنت ز ازل به عشق قل‌آشتم کرد...»؛ «دل بسته مهر دلربایی دارم...»؛ «دل عشق تو را نخست آسان دانست...»؛ «دل‌داده عشق تو سرفرازانانند...»؛ «دل جز به دو

۱. *جنگ ۱۴۴۵۶* کتابخانه گنج‌بخش: ای (۱)؛ متن مطابق سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس و *عرفات‌العاشقین*.

۲. سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس: ز نسیم مشک بویی.

زلف مشکبارش مدهید...»؛ «دل ز آتش عشق تو چنان می سوزد...»؛ «عشق تو به هر هواپرستی
 نرسد...»؛ «گر عاشق تو دلبر زیبا نیمی...»؛ «خرم دل آن کس که تو یارش باشی...» و «با دل گفتم: «بگو
 که حالت چون است» (رک: همان، ۸۱ - ۸۳). گفتنی است نگارندگان دلیل موجهی برای انتساب آنها
 به نجم دایه نیافته‌اند.

***

[و له]

گر ز عشقت خبر نداشتمی   داغ آن بر جگر نداشتمی [۲۴۹ ر]
 این بیت که به احتمال از یک غزل به‌گزین شده، در *عرفات‌العاشقین* بدین گونه آمده است:
 گر ز عشقت اثر نداشتمی   داغ آن بر جگر نداشتمی
 عشق تو از کجا و من ز کجا   گر ز حسنت خبر نداشتمی
 (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴۲۴۳/۷؛ نیز رک: مدبری، ۱۳۶۳: ۴۳؛ میرافضلی، ۱۳۹۵: ۸۱)

***

[و له]

بکشم همه جفایش، نکشم سر از وفایش   طلبم همه رضایش، دل و جان دهم به دامش
 این بیت با دو اختلاف «بکشم به جان جفایش نکشم سر از وفایش / طلبم همه رضایش دل و جان
 دهم برایش» در *عرفات‌العاشقین* و حاشیه *آشکده آذر* و نیز *اشعار شیخ نجم‌الدین رازی* «دایه» آمده
 است (رک: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴۲۴۴/۷؛ آذر بیگدلی، ۱۳۳۹ - ۱۳۴۰: بخش سوم/۱۱۱۶؛ مدبری،
 ۱۳۶۳: ۳۸ و نیز میرافضلی، ۱۳۹۵: ۸۱).

***

و له

گر صبحدم ز سوز غمت دم برآورم   گرد از نهاد عالم و آدم برآورم
 سیلاب خون دل اگر^۱ از دیده سر دهم   طوفان نوح باز به عالم برآورم

۱. سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس: - اگر.

چندان غم است بر غمم اندر صمیم دل کز غم مجال نیست که یک دم برآورم
 هر دم هزار بار فرومی‌برم نفس تا کی نفس فروبرم^۱ و دم برآورم؟ [۲۴۹ ر]
 میرافضلی (۱۳۹۵: ۸۱) پیشتر این ابیات را شناسانده است. همچنین تنها ابیات یکم و چهارم با سه
 اختلاف «گر صبحدم ز سوز غمت سر برآورم» و «هر دم هزار بار فرومی‌رود نفس» و نیز «تا کی نفس
 فروبرم و غم برآورم» در کتاب اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه» آمده است (رک: مدبری، ۱۳۶۳:
 ۳۹).

در عرفات‌العاشقین نیز ابیات اول، سوم و چهارم به نام نجم دایه آمده و مصرع دوم بیت پایانی
 به صورت «تا کی نفس فروبرم و غم برآورم» آمده است (رک: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴۲۴۰/۷).
 گفتنی است این ابیات در بخش دیگری از عرفات‌العاشقین و نیز در هفت‌اقلیم و شاعران قدیم کرمان
 با دو اختلاف «چندان غم است بر غمم اندر ضمیر دل» و «تا کی نفس فروبرم و غم برآورم» به
 «افضل‌الدین کرمانی» منسوب است (رک: همان، ۳۲۷/۱؛ رازی، ۱۳۷۸: ۲۹۰/۱؛ میرافضلی، ۱۳۸۶:
 ۱۰۶).

میرافضلی در بخش یادداشت‌های اشعار افضل‌الدین کرمانی، درباره این ابیات در عرفات‌العاشقین
 می‌نویسد: «هفت‌اقلیم و عرفات بیت مطلع را ندارند» (میرافضلی، ۱۳۸۶: ۱۲۱)، حال آنکه در
 عرفات‌العاشقین، بخش اشعار نجم دایه، این مطلع آمده (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴۲۴۰/۷) و تنها در
 بخش اشعار افضل‌الدین مطلع شعر ذکر نشده است (رک: همان، ۳۲۷/۱).

گرچه این چهار بیت در کتاب شاعران قدیم کرمان به نقل از جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش^۲،
 هفت‌اقلیم و عرفات‌العاشقین^۳ به نام افضل‌الدین آمده و میرافضلی (۱۳۸۶: ۱۲۱) نیز از انتساب دو بیت
 از این ابیات به نجم دایه در برخی منابع سخن گفته، اما نگارندگان احتمال می‌دهند که این ابیات نیز
 در شمار اشعار نجم‌الدین باشد، زیرا مضمون این ابیات را در اشعار دیگر او نیز می‌توان یافت (رک:
 صفحه ۵۸). بنابراین گرچه بیت دوم در برخی منابع به نام افضل‌الدین نیز آمده، اما از رهگذر انتساب
 بیت دوم در برگ ۱۴۱ پ جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس به نجم رازی، این بیت نیز باید در شمار ابیات
 نویافته او قرار گیرد.

۱. سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس: فروبرم نفس.

***

وله

دعوی^۱ عشق جانان در هر دهان نگنجد

وصف جمال رویش در هر زبان نگنجد

خوناب عاشقانش روی زمین بگردد

و افغان بیدلانش در آسمان نگنجد [۲۴۹ ر]

این دو بیت در کتاب *اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه»* ذیل یکی از غزلیات او آمده است که یکی از ابیات پایانی آن، یعنی «نجم! حدیث وصلش زنهار تا نگویی / کان عقل درنیابد و اندر دهان نگنجد» (رک: مدبری، ۱۳۶۳: ۳۴-۳۵ و نیز میرافضلی، ۱۳۹۵: ۸۱)، از یک سو به همان صورت در *رساله عشق و عقل نجم‌الدین* نیز دیده می‌شود (رک: نجم رازی، ۱۳۴۵: ۹۷) و از سوی دیگر بدون اختلاف، در *جنگ ۱۴۴۵۶* کتابخانه گنج‌بخش به عمید کمالی منسوب است. اشاره به این نکته ضروری است که بیت «نجم! حدیث وصلش زنهار تا نگویی / کان عقل درنیابد و اندر دهان نگنجد» (همان)، در *مکتوبات صدی^۹*، نوشته شرف‌الدین منیری^{۱۰} (۶۶۱-۷۸۲ ق.) که در سال ۷۴۷ ق. در بهار هند نوشته شده، بدون اشاره به نام نجم دایه در مکتوب دهم آن بدین گونه آمده است: «کسی گفته است:

بیت

نجم! حدیث وصلش زنهار تا نگویی

کان در زبان نیاید و اندر دهان نگنجد^{۱۱}

(منیری، مورخ سده ۸ ق: ۳۴ ر)

***

[وله]

آن بیدلی کجاست به میدان روزگار

کش زلف هندوی تو به چوگان نمی‌برد [۲۴۹ ر]

۱. *جنگ ۱۴۴۵۶* کتابخانه گنج‌بخش: ... دعوی (۱)؛ متن مطابق اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه»، ۳۴.

مصرع نخست این بیت نویافته که پیشتر میرافضلی (۱۳۹۵: ۸۱) آن را شناسانده، در برگ ۱۴۱ پ سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس به صورت «گویی دلی کجاست به میدان روزگار» آمده است که به نظر می‌رسد این ضبط با توجه به واژه «چوگان» و ارتباط با اضافه تشبیهی «گویی دلی» (= گوی دلی؛ چون «ی» بدل از کسره اضافه است)، به معنای «دلی همچون گوی»، ضبطی قابل اعتناست. میرافضلی (۱۳۹۵: ۸۱) این مصرع جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش را به صورت «گوی دلی کجاست به میدان روزگار» ضبط کرده، حال آنکه ضبط جنگ گنج‌بخش همان است که در بالا آمده، یعنی «آن بیدلی کجاست به میدان روزگار».

***

وله

ای حُسن تو را به عشق لایق چو منی در عشق تو کم فتاد صادق چو [منی]
تا چشم جهان چشمه خورشید شده است معشوقه چو تو ندید و عاشق چو [منی]
این رباعی با اختلاف «در عشق تو کم فتاد لایق چو منی» در اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه»
آمده است (رک: مدبری، ۱۳۶۳: ۲۷).

***

وله

دل قبله جان جمال روی تو کند جان از دو جهان روی به سوی تو [کند]
در دیده جان، مردمک دیده دل خاک کف پای سگ کوی تو کند
این رباعی با اختلاف «در دیده و جان، مردمک دیده دل» در اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه»
آمده است (رک: همان، ۱۷).

[وله]

در عشق [توام جهان سرایی] تنگ است همچون چشمت دلم فضایی تنگ است
ای در دل من ساخته منزلگه خویش^۲ معذور همی‌دار که جایی تنگ است

۱. از دیگر منابع افزوده شد.

۲. میرافضلی (۱۳۹۵: ۸۳) این واژه را «خوش» خوانده است.

این رباعی بدون اختلاف در عرفات‌العاشقین، ریاض‌الشعراء، حاشیه‌آتشکده‌آذر، ریاض‌العارفین و نیز اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه» آمده است (رک: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۲۳۹/۷؛ واله داغستانی، ۱۳۹۱: ۱۵۱۵/۲؛ آذر بیگدلی، ۱۳۳۹ - ۱۳۴۰: بخش سوم/۱۱۱۷؛ هدایت، ۱۳۸۵: ۲۹۳؛ مدبری، ۱۳۶۳: ۱۲ و نیز میرافضلی، ۱۳۹۵: ۸۳).

همچنین در خلاصه‌الشعار با اختلاف «ای در دل من ساخته منزلگه عشق» (کاشانی، ۱۳۹۳: ۵۷۷/۲) به نام نجم دایه آمده است.

***

و له

[چشم صنما] پُر آب تا کی داری   وز غم جگرم کباب تا کی داری
[جان] و دل و دیده هر سه منزلگه تست   منزلگه خود خراب تا کی داری

میرافضلی این رباعی را که در برگ ۲۵۰ ر جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش در شمار اشعار عمید کمالی است، به نام نجم دایه آورده، حال آنکه با اختلاف «وین خسته دلم کباب تا کی داری» در سفینه کهن رباعیات (ص ۲۲۶) به نام «کریم گنجه» هم آمده است (نیز رک: میرافضلی، ۱۳۹۵: ۸۳، ۸۵).

۴-۳- ابیات موجود در جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس

آنچه به ترتیب برگ‌های این سفینه در ادامه خواهد آمد، بیست و شش بیت از نجم دایه است که میرافضلی (۱۳۹۵: ۸۴) نیز پیشتر شش بیت نویافته از این جُنگ را شناسانده است. در اینجا چهارده بیت شناخته‌شده به همراه دوازده بیت نویافته که در متن با حروف درشت (پر) برجسته شده، آورده شده است:

للشیخ نجم‌الدین دایه

ای کمالت منزه از نقصان   وی جمالت مقدس از تغییر^۱
از خطایی که کرده‌ام همه عمر   یافتاده به بندگی تقصیر
چون تو دانی که او همه ز ازل   در حق بنده کرده‌ای تقدیر [۳پ]

۱. سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس: تغییر (!).

کرم‌ت عذرخواه من گردان که به دست قضات بودم اسیر [۴ ر]
 این ابیات با دو اختلاف «ای جمالت مقدس از تغییر» و «چون تو دانی که آن همه ز ازل» در
 آتشکده آذر و نیز اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه» آمده است (رک: آذر بیگدلی، ۱۳۳۹ - ۱۳۴۰:
 بخش سوم/ ۱۱۱۶ - ۱۱۱۷؛ مدبری، ۱۳۶۳: ۳۸ و نیز میرافضلی، ۱۳۹۵: ۸۴).

***

للشیخ نجم‌الدین دایه

تیمار کار خویش خور از عاقلی، که دل تیمار چون نیابد، بیمار می‌شود
 کم خسب زیر سایه غفلت که ناگهان خورشید عمر بر سر دیوار می‌شود^۱
 خرم دلی که در همه عمرش یکی نفس پیش از اجل ز غفلت بیدار می‌شود [۱۵ پ]
 این ابیات به همراه یک بیت دیگر در ابتدا، به صورت «آنکس که دل به دنیی غدار می‌دهد/ ناپاک
 و سرد و واهی و غدار می‌شود» و نیز اختلاف «پیش از اجل ز علت بیدار می‌شود» در کتاب/ اشعار
 شیخ نجم‌الدین رازی «دایه» آمده است (رک: مدبری، ۱۳۶۳: ۳۸). در هفت/ اقلیم نیز تنها ابیات دوم و
 سوم با اختلاف «کم جنب زیر سایه غفلت که ناگهان» ضبط شده (رک: رازی، ۱۳۷۸: ۱۱۶۰/۲) و در
 عرفات/ العاشقین همراه با یک بیت دیگر و نیز با تقدّم و تأخر بیت اول و آخر بدین گونه آمده است:
 آنکس که دل به دنیی غدار می‌دهد ناپاکتر ز دنیی غدار می‌شود
 خرم دلی که در همه عمرش یکی نفس پیش از اجل ز غفلت بیدار می‌شود
 تیمار کار خویش خور از عاقلی، که دل تیمار چون نیابد، بیمار می‌شود
 (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴۲۴۲/۷)

***

وله

دل بر جهان منه که جهان یار بی‌وفاست
 تکیه بر او مکن که بر او تکیه بر هواست
 با او منوش باده که یاری معربد است

۱. سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس: بر سر دیوار میر (!)؛ متن مطابق دیگر منابع.

دادش مده که سخت حریف کژ و دغااست

ایمن مشوز دنیی غدار و مکر وی

برگ سفر بساز که دنیا نه جای ماست

با او مساز هیچ که سوزنده آتشی است

با او میند عهد که بد عهد و بی وفاست [۱۵ پ]

درمان از او مساز که درد است سر به سر

صحت طمع مدار که بیمار بی دواست

مار است و چاه آنچه تو بینیش مال و چاه

مسکن^۱ در او مساز که در کام ازدهاست [۱۶ ر]

در کتاب اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه»، تنها ابیات اول، دوم و پنجم با اختلافاتی به صورت

زیر آمده است:

دل در جهان میند جهان یار بی وفاست   تکیه بر او مکن که بر او تکیه بر هواست

با او بنوش باده که باری مقرر است   داده بده که سخت حریف کژ دغااست

مار است و چاه هرچه تو بینی ز مال و چاه   مسکن در او مساز که در کام ازدهاست

(مدبری، ۱۳۶۳: ۳۳)

صاحب عرفات‌العاشقین نیز همان سه بیت را با اختلاف «دل در جهان منه که جهان یار

بی وفاست»، «دادش مده که سخت حریف کژ دغااست» و «مار است و چاه، آنچه تو بینی ز مال و

چاه» آورده است (رک: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱۷/۲۴۱).

***

و له

عصای ذکر بیفگن که پور عمرانی

به طور دل اگر به مناجات حق برسی

دراو فتاده دلت یوسفی است زندانی

به چاه دنیی دون از برادران صفا

۱. سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس: (؟) متن مطابق عرفات‌العاشقین.

به دارِ حربه از این چاه اگر برآرندش عزیز مصر جهان گردد از جهانبانی [۱۶ ر]
در عرفات‌العاشقین تنها ابیات اول و دوم با دو اختلاف «به طورِ دل به مناجات حق اگر برسی» و
«به چاه دینی دون، دور از برادران صفا» آمده است (رک: همان، ۴۲۴۳/۷).

***

و له

بر ظلمت‌آشیان فنا دل منه ز جهل کز نور محض و عین بقا آفریده‌ای
هم گوش دل به پنبه غفلت گرفته‌ای هم چشم جان به خار تمنی خلیده‌ای
در ظلمت نفوس طبایع مکن قرار آب حیوة خور که به چشمه رسیده‌ای [۱۶ ر]

***

لنجم‌الدین دایه

تا مایلی به مال بلا همنشین تست

کز بهر میوه سنگ خورد شاخ میوه‌دار [۲۳ ر]

***

[و له]

مدار پای توقّع بر آستان طمع بساز^۱ دست قناعت ز آستین عنا [۲۳ ر]

***

للشیخ نجم‌الدین دایه

آن کاو اسیر^۲ شهوت و حرص و امل بود

سلطان هفت کشور اگر باشد او گداست [۲۳ ر]

و آن را که ملک فقر و قناعت خرابه‌ای است

گر نیست نان یک‌شبه‌اش دان که پادشاست [۲۳ پ]

۱. سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس: ساز (!)؛ متن تصحیح قیاسی.

۲. سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس: اسیرت (!)؛ متن تصحیح قیاسی.

این دو بیت نیز گویا در شمار ابیاتی است که در صفحات پیشین اشاره شد (رک: صص ۶۷ - ۶۸).

***

و له

وقت ما خوش باد چون ملک گدایی یافتیم

تاج و تخت خسروی در بی‌نوایی یافتیم

این سعادت بین که چون گنج قناعت شد به دست

خاتم ملک سلیمان از گدایی یافتیم

چون همایون جیفه پیش کرکسان انداختیم

لاجرم بر کرکسان اکنون همایی یافتیم [۲۳ پ]

در عرفات‌العاشقین تنها ابیات اوّل و سوم آمده و مصراع نخست بیت اوّل به صورت «وقت ما خوش باد چون وقت گدایی یافتیم» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴۲۴۳/۷) و مصراع اوّل بیت سوم نیز به صورت «چون همانا جیفه پیش کرکسان انداختیم» ضبط شده است (رک: همان). همچنین تنها این بیت به صورت «چون همایان جیفه پیش کرکسان انداختیم» در کتاب اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه» آمده است (رک: مدبری، ۱۳۶۳: ۴۰).

۵- احتمال انتساب یک رباعی به نظامی

رباعیه

در خوشه مگر سرکشیی می دیدند دیدی که به عاقبت سرش بیریدند
هم پوست از او به چوب بیرون کردند هم بر سرش آسیا بگردانیدند [۳۵ پ]

این رباعی بدون هیچ اختلافی در کتاب اشعار شیخ نجم‌الدین رازی «دایه» آمده (رک: مدبری، ۱۳۶۳: ۱۷) و همچنین میرافضلی (۱۳۹۵: ۸۴) با استناد به جنگ نظم و نثر کتابخانه سلیمانیه چلبی عبدالله (۷۶۳ ق.) آن را از نجم رازی دانسته است، حال آنکه به نظامی گنجوی نیز منسوب است، چراکه با اختلاف «زان روی به عاقبت سرش بیریدند» در دیوان او و ریاض الشعراء (رک: نظامی،

۱۳۳۸: ۳۵۳؛ واله داغستانی، (۱۳۹۱: ۱۵۲۱/۲) و نیز در گنجینه حکیم نظامی گنجه‌ای به صورت «زان‌روی به عاقبت سرش بریدند» (نظامی، ۱۳۸۵: ۳۳۷) ضبط شده است و در جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس نیز به صورت فوق و با عنوان «رباعیه»، پس از خسرو و شیرین نظامی و سپس ابیاتی با عنوان «لا ادری قائله» ذکر شده که نشان می‌دهد جامع سفینه سراینده آن را نمی‌شناخته است.

۶- نتیجه‌گیری

در این نوشتار، «هجده» بیت نویافته از نجم دایه که از مجموع «صد و پانزده» بیت موجود در سه سفینه یحیی توفیق، جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش و سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس به دست آمد، ارائه گردید. از این مجموع، به احتمال «سی و هشت» بیت از نجم رازی است؛ چراکه در منابع دیگر نیز به او منسوب است، «پنجاه و نه» بیت نویافته نیز پیشتر توسط میرافضلی از این سه سفینه شناسانده شده است. در میان هجده بیت نویافته، «نه» بیت در شمار قصاید کوتاه، «هفت» بیت در شمار مقطعات و «دو» بیت در شمار تک‌بیت‌های بازمانده از نجم‌الدین است. «پنج» بیت از این ابیات در میان اشعاری آمده که به احتمال قریب به یقین از نجم دایه است؛ چراکه در دیگر منابع نیز به نام او آمده است. همچنین «پانزده» بیت در شمار ابیات نویافته‌ای است که تا امروز در دیگر منابع و به نام او نیامده است. بر اساس این نوشتار می‌توان گفت، آنچه اکنون با عنوان اشعار نجم رازی در دسترس است، همه اشعار او را در بر نمی‌گیرد و به کمک دیگر سفینه‌ها و جُنگ‌ها که همچنان ابیات دیگری در آنها به نجم‌الدین منسوب است، می‌توان اشعاری نویافته از او ارائه داد که ضروری است آنها را فراهم آورد و اصالت انتساب آنها را بررسی کرد.

یادداشت‌ها

۱. برای آگاهی بیشتر درباره این سفینه، رک: میرافضلی، ۱۳۹۱: ۲۵؛ خاتمی، ۱۳۹۲: ۱۴ - ۲۹؛ افشین‌وفایی، ۱۳۹۳: ۱۰۶؛ خاتمی و ساکت، ۱۳۹۷: ۷۸ - ۸۰.
۲. برای آگاهی بیشتر درباره این سخنور، رک: خاتمی و ساکت، ۱۳۹۷: ۷۸ - ۷۹.
۳. این سفینه بر اساس جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس و با در نظر داشتن دو بیاض پیش از آن، تصحیح و اشعار آن با دواوین گویندگان مقابله شده و متنی منقح از این اثر فراهم آمده است که به‌زودی چاپ و منتشر خواهد شد.

۴. برای اطلاع درباره این سخنور، رک: نظامی، ۱۳۳۳: ۴۵، ۱۴۷؛ وطواط، بی تا: ۱۱۵ - ۱۱۸؛ عوفی، ۱۳۶۱: ۱۳۶۱ - ۱۳۶۱؛ اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۳۵۰۵/۶ - ۳۵۰۹؛ هدایت، ۱۳۳۹: ۱ (بخش سوم) / ۱۷۳۰ - ۱۷۳۳؛ صفا، ۱۳۳۹: ۶۸۱/۲ - ۶۸۵.
۵. گفتنی است در نوشتار میرافضلی (۱۳۹۵: ۸۳) یک مصرع از ابیات نویافته، یعنی «تازه گلم چو رفت به گلزار، چون کنم»، به صورت «تازه گلم چو رفته به گلزار چون کنم» آمده که احتمالاً اشتباه مطبعی است.
۶. در ریاض الشعراء و مخزن الغرائب نیز ابیات اوّل و چهارم به نام نجم رازی آمده و مصرع دوم بیت پایانی بدین گونه ضبط شده است: «تا کی نفس فروبرم و غم برآورم» (واله داغستانی، ۱۳۹۱: ۱۵۱۵/۲؛ هاشمی سندیلوی، ۱۳۷۲/۱۹۹۴: ۳۲۱/۵). نیز تنها بیت نخست در تذکره حسینی در شمار اشعار نجم الدین با اختلاف «گرد از نهاد حوا و آدم برآورم» (حسینی سنهلی، ۱۲۹۲ ق. / ۱۸۷۵م: ۳۴۷)، آمده است.
۷. هرچند در جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش در شمار ابیات عمید کمالی است و میرافضلی (۱۳۸۶: ۱۲۳) نیز بر آن است در این جنگ تعدادی از اشعار افضل الدین به اشتباه زیر نام «عمید کمالی» جای گرفته که با کمک دیگر منابع آنها را به سامان آورده است.
۸. در عرفات/العاشقین به نجم دایه نیز منسوب است که در متن نوشتار به آن اشاره شده است (رک: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴۲۴۰/۷).
۹. گفتنی است یکی از نگارندگان، تصحیح مکتوبات صمدی را بر اساس هفت نسخه کهن و چهار چاپ سنگی به پایان رسانده و به زودی متنی منقح از آن عرضه خواهد کرد.
۱۰. برای اطلاع درباره او، بنگرید به: فردوسی، ۱۳۱۳ ق. / ۱۸۹۵م: ۱۲۷ - ۱۴۷؛ لعلی بدخشی، ۱۳۷۶: ۹۱۲ - ۹۴۵؛ محدث دهلوی، ۱۳۸۳: ۲۳۰ - ۲۴۱.
۱۱. همچنین این بیت در دست نویس دیگری از مکتوبات صمدی و در دو چاپ سنگی آن، افزون بر اختلاف «کآن در زبان نیاید و اندر دهان ننگجد»، در نسخه ۹۳۷۰۱ کتابخانه علامه اقبال دانشگاه کشمیر به صورت «آنجا حدیث وصلش زنهار تا نگویی» (منیری، ۱۰۴۱ ق: ۶ ر) و در چاپ سنگی کانپور به صورت «آنجا حدیث وصفش زنهار تا نگویی» (همان، ۱۳۲۹ ق. / ۱۹۱۱م: ۳۴) و نیز در چاپ سنگی لاهور به صورت «نجم! حدیث وصفش زنهار تا نگویی» (همان، ۱۳۱۹ ق. / ۱۹۰۲ - ۱۹۰۱م: ۳۳) آمده است.

کتابنامه

آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ. (۱۳۳۹ - ۱۳۴۰). آتشکده. بخش سوم، با تصحیح و تحشیه و تعلیق حسن سادات ناصری، تهران: امیرکبیر.

- اشعار نجم‌الدین رازی. (۱۳۹۴). با مقدمه، تصحیح و توضیح دکتر کاظم محمدی. کرج: نجم کبری. افشین وفاپی، محمد. (۱۳۹۳). «نگاه تازه‌ای به زندگی عمادی غزنوی (به همراه معرفی منابع نویافته از اشعار او)». *ادب فارسی*، سال ۴، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۳، صص ۹۳-۱۱۲.
- الهی / الهی، سعدالدین. سفینه. استانبول: کتابخانه سلیمانیه (مجموعه مدرسه یحیی توفیق). شماره ۴۴۹ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: ۷۵۴ ق.
- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد بن محمد. (۱۳۸۹). *عرفات العاشقین و عرصات العارفین*. ج ۸. تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری، آمنه فخر احمد، تهران: میراث مکتوب و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۸۸). *سبک‌شناسی*. ج ۳، تهران: امیرکبیر.
- جنگ گنج‌بخش. اسلام‌آباد: کتابخانه گنج‌بخش. شماره ۱۴۴۵۶ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: سده ۸ ق.
- چترایی، مهرداد. (۱۳۹۲). «اشعار نویافته شاعران قدیم کرمان در سفینه سعد الهی». *آینه میراث*، دوره جدید، سال یازدهم، شماره دوم، (پیاپی ۵۳)، صص ۶۷-۹۷.
- حسینی سنهلی، میر حسین دوست. (۱۲۹۲ ق. / ۱۸۷۵ م). *تذکره حسینی* [چاپ سنگی]. لکهنو: مطبع نامی منشی نولکشور.
- خاتمی، محمدصادق. (۱۳۹۲). «تصحیح جنگ شماره ۵۳۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شیراز.
- خاتمی، محمدصادق و ساکت، سلمان. (۱۳۹۷). «ابیات فهلوی بُن‌دار رازی در جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش». *آینه میراث*، دوره جدید، سال شانزدهم، شماره اول، (پیاپی ۶۲)، صص ۷۷-۹۲.
- رازی، امین احمد. (۱۳۷۸). *تذکره هفت اقلیم*. ج ۱-۲، تصحیح، تعلیقات و حواشی سید محمدرضا طاهری «حسرت»، تهران: سروش.
- ریاحی، محمدامین. (۱۳۵۲). «مقدمه مصحح». رک. نجم رازی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). *ذنباله جستجو در تصوف ایران*. تهران: امیرکبیر.
- سفینه. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره ۵۳۴ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: سده ۱۰ ق.
- سفینه کهن رباعیات. (۱۳۹۵). تصحیح و تحقیق ارحام مرادی، محمد افشین وفاپی. تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۱). «مقدمه مصحح». رک. نجم رازی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۳۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. ج ۲، تهران: کتابفروشی ابن سینا.

- عوفی، محمد. (۱۳۶۱). *لباب اللباب*. از روی چاپ پروفیسور براون با مقدمه و تعلیقات علامه محمد قزوینی و نخبه تحقیقات استاد سعید نفیسی و ترجمه دیباچه انگلیسی به فارسی به قلم محمد عباسی. نیمه اول. تهران: کتابفروشی فخر رازی.
- فردوسی، شاه شعیب. (۱۳۱۳ق. / ۱۸۹۵م). *مناقب الاصفیاء* [چاپ سنگی]، به اهتمام فقیر محمد بشیر، کلکته: نورالآفاق.
- کاشانی، میر تقی الدین. (۱۳۹۳). *خلاصه الشعار و زبده الافکار*. مجلد دوم: بخش دوم از رکن اول. چاپ عکسی بر اساس نسخه خطی کتابخانه ایندیا آفیس - لندن، شماره ۶۶۷. به اهتمام دکتر یوسف بیگ باباپور. تهران: سفیر اردهال.
- لعلی بدخشی، میرزا لعل بیگ. (۱۳۷۶). *ثمرات القدس من شجرات النانس*. تصحیح سید کمال سید جوادی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- محدث دهلوی، عبدالحق. (۱۳۸۳). *اخبار الاخیار فی اسرار الایار*. تصحیح و توضیح علیم اشرف خان، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مدبری، محمود. (۱۳۶۳). *اشعار شیخ نجم الدین رازی «دایه»*. تهران: کتابخانه طهوری.
- منیری، شرف الدین. *مکتوبات صدی*. اسلام آباد: کتابخانه گنج بخش، شماره ۱۳۹۲۶ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: سده ۸ ق.
- _____ . *مکتوبات صدی*. کشمیر: کتابخانه علامه اقبال دانشگاه کشمیر، شماره ۹۳۷۰۱ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: ۱۰۴۱ ق.
- _____ . (۱۳۱۹ ق. / ۱۹۰۲ - ۱۹۰۱ م). *سه صدی مکتوبات (مضامین تصوّف و عرفان)* [چاپ سنگی]. لاهور: مطبع اسلامی؛ کتب خانه اسلامی پنجاب.
- _____ . (۱۳۲۹ ق. / ۱۹۱۱ م). *مکتوبات حضرت شیخ شرف الدین یحیی منیری قدّس سرّه* [چاپ سنگی]. حسب تحریک جناب مولانا محمد ابوالحسن صاحب. کانپور: مطبع منشی نول کشور.
- میرافضلی، سید علی. (۱۳۹۱). «اشعار رفیع الدین عبدالعزیز لنبانی». در: *متون ایرانی: مجموعه رساله های فارسی و عربی از دانشوران ایرانی (از آغاز دوره اسلامی تا پایان عصر تیموری)*. دفتر سوم (با تأکید بر دیوانها و اشعار فارسی). به کوشش جواد بشری. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، صص ۱۹ - ۳۹.
- _____ . (۱۳۸۶). *شاعران قدیم کرمان*. تهران: کازرونیه.

- _____ . (۱۳۹۵). «اشعار شیخ نجم‌الدین رازی و شرکا نقد و بررسی کتاب اشعار شیخ نجم‌الدین رازی». فصلنامه نقد کتاب ادبیات، سال دوم، شماره ۶، صص ۷۱ - ۸۶.
- نجم رازی، عبدالله بن محمد. (۱۳۸۱). *مرموزات اسدی در مرموزات داودی*. مقدمه، تصحیح و تعلیقات دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی. تهران: علمی.
- _____ . (۱۳۵۲). *مرصادالعباد*. به اهتمام محمد امین ریاحی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- _____ . (۱۳۴۵). *رساله عشق و عقل (معیار الصّدق فی مصداق العشق)*. به اهتمام و تصحیح دکتر تقی تفضلی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نظامی، احمد بن عمر. (۱۳۳۳). *چهارمقاله*. به سعی و اهتمام و تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی. با تصحیح مجدد و شرح لغات و عبارات و توضیح نکات ادبی به کوشش دکتر محمد معین. تهران: کتابفروشی زوآر.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۵). *گنجینه*. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی. به کوشش دکتر سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- _____ . (۱۳۶۸). *دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی*. به کوشش استاد سعید نفیسی. تهران: فروغی.
- واله داغستانی، علیقلی خان. (۱۳۹۱). *تذکره ریاض الشعراء*. ج ۱. تصحیح، مقدمه و فهرست‌ها از ابوالقاسم رادفر، گیتا اشیدری، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- وطواط، رشیدالدین. (بی تا). *حدائق السحر فی دقائق الشعر*. به تصحیح و اهتمام عباس اقبال. تهران: مطبوعه مجلس.
- هاشمی سندیلوی، شیخ احمد علی خان. (۱۹۹۴م / ۱۳۷۲ش). *تذکره مخزن العرائب*. ج ۵، با مقابله نسخ متعدد خطی و تصحیح و توضیح به اهتمام دکتر محمد باقر، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- هدایت، رضا قلی بن محمد هادی. (۱۳۸۵). *تذکره ریاض العارفین*. مقدمه، تصحیح و تعلیقات ابوالقاسم رادفر - گیتا اشیدری. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____ . (۱۳۳۹). *مجمع الفصحاء*. ج ۱ (بخش سوم). به کوشش مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی